

Maciej Melon

Archiwum Historii Mówionej Domu Spotkań z Historią i Fundacji Ośrodka KARTA

Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej 7, 11-16

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Maciej Melon

ARCHIWUM HISTORII MÓWIONEJ DOMU SPOTKAŃ Z HISTORIĄ I FUNDACJI OŚRODKA KARTA

Archiwum Historii Mówionej Domu Spotkań z Historią i Fundacji Ośrodka KARTA to największy w Polsce zbiór relacji *oral history*, w większości biograficznych, dotyczących różnych aspektów życia społecznego w XX wieku. Obecnie Archiwum liczy ponad 5300 nagrań audio oraz przeszło 100 nagrań wideo. Choć zostało ono formalnie powołane dopiero w 2006 r., zawiera także nagrania znacznie starsze.

W poniższym artykule przybliżono historię Archiwum oraz scharakteryzowano jego zasób.

Archiwum Wschodnie i Archiwum Opozycji

Nagrania dźwiękowe, które później zostały włączone do Archiwum Historii Mówionej, zaczęły być gromadzone już od końca 1987 r. Środowisko „Karty” powołało wówczas „Archiwum Wschodnie”. Początkowo była to instytucja społeczna, która legalną działalność rozpoczęła w 1990 r., po zarejestrowaniu Fundacji Archiwum Wschodniego. Celem tej inicjatywy, utrzymywanej ze składek i dotacji otrzymywanych od podziemnych instytucji naukowych, było dokumentowanie losów obywateli polskich w ZSRR i pod okupacją sowiecką oraz przesiedleń po II wojnie światowej. Specjalne miejsce zajmowały losy obywateli polskich prześladowanych przez władzę sowiecką w latach 1939–1956 (rozstrzelanych, deportowanych, internowanych, więzionych w łagrach, wcielonych do Armii Czerwonej). Dodatkowo, istotne było spisanie relacji uczestników powojennego podziemia zbrojnego w Polsce, głównie na Białostocczyźnie. Archiwum Wschodnie było przedsięwzięciem dość rozbudowanym – posiadało oddziały terenowe w Polsce, a także przedstawicieli za granicą. Z 1228 relacji pozyskanych przez Archiwum Wschodnie powstała dźwiękowa ma 992. Pierwsze nagrania zostały zrealizowane jeszcze w 1987 r., ostatnie po roku 2000. Apogeum działalności AW przypada na pierwszą połowę lat dziewięćdziesiątych, kiedy pozyskano najwięcej relacji. Metoda przeprowadzania nagrań była dwutorowa: część powstała na podstawie szczegółowego kwestionariusza, inne są zapisem swobodnych wypowiedzi rozmówców¹. Wszystkie natomiast powstały w technice analogowej (zdecydowana większość

¹ Zob. Z. Gluza, *Odkrycie KARTY. Niezależna strategia pamięci*, Warszawa 2012, s. 102.

na taśmach magnetofonowych), aczkolwiek digitalizacja nagrań została już zakończona. Obecnie Archiwum Wschodnie jest jedną z największych kolekcji w Archiwum Historii Mówionej.

Drugą, chronologicznie najstarszą, kolekcją w Archiwum Historii Mówionej jest Archiwum Opozycji. Zostało ono powołane przy Ośrodku KARTA w listopadzie 1991 r. (początkowo pod nazwą Archiwum Peerelu), ale można w nim znaleźć nagrania jeszcze starsze niż w Archiwum Wschodnim, gdyż pochodzące z końca lat siedemdziesiątych. Archiwum Opozycji miało za zadanie gromadzić i udostępniać źródła opisujące życie społeczne w Polsce lat 1956–1989. W jego zasób wchodzi przede wszystkim materiały drukowane, ale jego ważnym elementem są również 752 nagrania: wspomnienia, podziemne wydawnictwa dźwiękowe – audycje radiowe, wykłady, konferencje prasowe, festiwale, zapis strajków. Z największych podkolekcji w Archiwum Opozycji warto wymienić: kilkadziesiąt nagrań dokumentujących strajki w 1980 r. i działalność NSZZ „Solidarność” w latach 1980–1981, kilkadziesiąt zapisów ze stanu wojennego oraz liczne nagrania z okresu obrad Okrągłego Stołu i wyborów w 1989 r. Zawiera ono także pokazny zbiór zarejestrowanych audycji z oficjalnych mediów, konferencji prasowych oraz kilka wywiadów z „elitą” partyjno-rządową lat osiemdziesiątych. Jak widać, jest to kolekcja niezwykle różnorodna, w której relacji konkretnych osób jest stosunkowo niewiele. To zdecydowanie wyróżnia Archiwum Opozycji na tle reszty zbiorów Archiwum Historii Mówionej. Inny niż w pozostałych przypadkach był też sposób powstania tej kolekcji. W większości składa się ona z nagrań zarejestrowanych przez osoby prywatne i następnie, często po wielu latach, przekazanych do Archiwum. Nagrania, pierwotnie zapisane na kasetach magnetofonowych, zostały już zdigitalizowane.

Wywiad biograficzny

Nowy impuls pojawił się pod koniec 2001 r., kiedy Ośrodek KARTA otrzymał zaproszenie do udziału w międzynarodowym projekcie dokumentacyjnym „Mauthausen Survivors Documentation Project”. Jego celem było zebranie relacji osób, które w czasie II wojny światowej były więzione na terenie Austrii w obozach koncentracyjnych systemu Mauthausen-Gusen. Projekt, realizowany w latach 2002–2003 w kilku krajach Europy, w USA oraz Izraelu, przyniósł ponad 800 relacji byłych więźniów. W Polsce nagrano 164 relacje. Na ich podstawie w 2010 r. została opublikowana książka *Ocaleni z Mauthausen*². W kontekście późniejszego rozwoju Archiwum znaczenie tego projektu jest trudne do przecenienia. Jako metodę prowadzenia wywiadów zastosowano biograficzny wywiad narracyjny, który stał się odtąd podstawowym systemem pracy w kolejnych projektach dokumentacyjnych i badawczych. Warto więc w skrócie scharakteryzować to narzędzie. Wywiad tego rodzaju składa się z dwóch części. Pierwszą jest swobodna, nieprzerywana opowieść rozmówcy na temat całego jego życia. Dopiero w drugiej części wywiadu pojawiają się szczegółowe pytania, ale i one odwołują się do doświadczeń rozmówcy. Osoby przeprowadzające wywiad otrzymują tylko ogólne wytyczne, bez drobiazgowego kwestionariusza z pytaniami. Nastąpiła więc zmiana

² *Ocaleni z Mauthausen. Relacje polskich więźniów obozów nazistowskich systemu Mauthausen-Gusen*, wybór i oprac. K. Madoń-Mitzner, Warszawa 2010.

perspektywy – zamiast opowieści o wydarzeniach historycznych, których ktoś był uczestnikiem lub świadkiem, otrzymujemy pełne kroniki życia konkretnych osób. Nie dzieje się to z uszczerbkiem dla wiedzy historycznej – nagrania powstają bowiem z reguły w ramach projektów tematycznych, związanych z wydarzeniami czy procesami historycznymi, w których uczestniczyli nasi bohaterowie. Opowiadają więc także i o nich (np. o tym, co przeżyli w Mauthausen), jednakże dzięki biograficznemu charakterowi nagrań uzyskujemy więcej treści, które mogą okazać się interesujące dla przyszłych użytkowników Archiwum, a zatem wykorzystane poza pierwotnym kontekstem, w którym powstało nagranie.

Rozważając charakter nagrań biograficznych zapisanych w projekcie „Mauthausen Survivors Documentation Project”, Piotr Filipkowski porównał dziewięć z nich z wywiadami przeprowadzonymi z tymi samymi osobami od lat sześćdziesiątych do 2004 r. przez Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau. „Składający swoje «oświadczenia» byli więźniowie Auschwitz definiowani są (i sami siebie tak definiują) jako informatorzy, których zadaniem jest przywołać i zrekonstruować fakty. Tak, jakby ich pamięć była taśmą wideo, z zapisanym w przeszłości filmem (szczególnie w przeszłości obozowej), i główny problem leżał w tym, by ten film odnaleźć, wydobyć z archiwum pamięci i wiernie odtworzyć. Z kolei wywiady nagrane w ramach «Mauthausen Survivors Documentation Project» są bardziej – czasem zdecydowanie bardziej – biograficzne, bo obejmują doświadczenia przed- i poobozowe, w tym przed- i powojenne. Są bardziej narracyjne, bardziej zorientowane na doświadczenia, a mniej na fakty – co oznacza, że w większym stopniu obecne są w nich emocje, uczucia, a także interpretacje i «filozofie» przetrwania obozu i życia w ogóle. Nic dziwnego, skoro obejmują także konsekwencje ocalenia – fizyczne, psychologiczne, społeczne”³. I choć „tym, co od razu zwraca uwagę, gdy porównuje się relację biograficzną nagraną w ramach «Mauthausen Survivors Documentation Project» z «oświadczeniem» z Muzeum Auschwitz-Birkenau złożonym przez tę samą osobę – byłego więźnia obu obozów – jest obecność w obu źródłach tych samych faktów”⁴, to w przypadku nagrań biograficznych faktografia jest nierozzerwalnie związana z interpretacjami i objaśnieniami.

W kolejnych projektach tematycznych – bezpośrednio związanych z II wojną światową – również konsekwentnie stosowano biograficzny wywiad narracyjny. Zrealizowany w 2003 r. projekt „Kobiety wobec totalitaryzmu” przyniósł 40 nagrań z kobietami, które przeszły przez nazistowskie obozy koncentracyjne, sowieckie łagry oraz więzienia stalinowskie w Polsce. W latach 2005–2006, w ramach międzynarodowego projektu dokumentującego losy więźniów i robotników przymusowych „International Slave and Forced Labourers Documentation Project”, nagrano ponad 60 relacji osób represjonowanych przez nazistowskie Niemcy: więźniów obozów koncentracyjnych, obozów pracy i obozów przejściowych, osoby, które przeszły przez niemieckie areszty i więzienia, sążone w nazistowskich procesach, zamknięte w gettach, ludzi deportowanych do Niemiec i zmuszonych do pracy w przemyśle i rolnictwie na rzecz III Rzeszy. W trzecim projekcie,

³ P. Filipkowski, *O relacjach byłych więźniów kacetów w kontekście czasu, miejsca i sytuacji ich powstania (albo o pożytkach z historii mówionej)*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2012, t. II, s. 47.

⁴ *Ibidem*, s. 48.

„Zapomniane obozy nazistowskie”, na przełomie lat 2006–2007 zarejestrowano ponad 80 relacji osób więzionych w nieobecnych w pamięci zbiorowej obozach przesiedleńczych, obozach dla małoletnich oraz podobozach – filiach większych obozów, obozach śledczych czy obozach pracy.

Wraz z zaangażowaniem w „Mauthausen Survivors Documentation Project” nastąpiła również zmiana technologiczna. Kasyety ustąpiły miejsca minidyskom, które dopiero ok. 2010 r. zostały w pełni zastąpione przez nośniki cyfrowe.

Polacy na Wschodzie

Wymieniając największe kolekcje w Archiwum Historii Mówionej, należy wspomnieć o 1069 nagraniach pozyskanych w latach 2006–2012 nie tylko na Litwie, Łotwie, Białorusi, Ukrainie, w Rosji, Kazachstanie, Rumunii, lecz także w Anglii i Szkocji – zatem wszędzie tam, gdzie mieszkają obywatele II RP, którzy z różnych względów nie powrócili do Polski po 1945 r. W projekcie dokumentowano także losy osób, które urodziły się na wschodnich terenach II Rzeczypospolitej, a w czasie wojny zostały deportowane do Kazachstanu lub na Syberię. Oczywiście dotarto do największych skupisk Polaków, czyli do Wilna, Lwowa i Londynu, jednak większość nagrań powstała w małych miasteczkach i wsiach. Udało się również trafić do miejsc leżących w okresie międzywojennym poza granicami II RP, w których w tamtym czasie istniały – i występują nadal – duże skupiska Polaków. Wszystkie te nagrania mają biograficzny charakter, a rozmówcy opowiadają o całym swoim życiu: dzieciństwie (z reguły w II RP), przeżyciach wojennych, a także o czasach powojennych, np. o codzienności w Związku Radzieckim czy w Wielkiej Brytanii. Projekt realizowano w różnych miejscach i przez wiele lat, ale jego logistyka była z reguły podobna – grupa badaczy wyjeżdżała na kilka dni, najczęściej na tydzień, do skupiska Polaków, by nagrać tam jak najwięcej osób. Na miejscu nieocenioną pomocą służyli przedstawiciele polskich organizacji (np. Związku Polaków), a często również księża. Nagrania w większości nie są długie, możliwe więc były spotkania z dwiema lub trzema osobami tego samego dnia. Ze względu na liczbę relacji oraz wieloletni charakter działań projekt „Polacy na Wschodzie” doczekał się swojej wizytówki – strony www.polacynawschodzie.pl. Można się tam zapoznać z biogramami około połowy osób, do których udało się dotrzeć. Znajduje się tam również pokaźny wybór fragmentów relacji, zarówno tekstowych, jak i dźwiękowych. Opisano tam też najważniejsze miejsca zbierania relacji.

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt. Wiele nagrań z tej kolekcji powstało w języku, który przez dziesięciolecia funkcjonował z dala od głównego obiegu kultury polskiej. Daleko mu więc do literackiej polszczyzny. Zarejestrowano także relacje w językach rosyjskim, ukraińskim i białoruskim.

Małe ojczyzny

W zbiorach Archiwum Historii Mówionej znajdują się nagrania z osobami związanymi z małymi ojczyznami: mieszkańcami gminy Orla, dawnymi i obecnymi mieszkańcami miasta Krzyż (dawniej Kreuz), polskimi reemigrantami z Bośni. Kilka projektów dokumentacyjnych było realizowanych na Kaszubach, kilka w Małopolsce, jeden

– na Zaolziu. Oczywiście są też nagrania z osobami związanymi z Warszawą. Łącznie jest to kilkaset nagrań. Z fragmentami kilkudziesięciu nagrań z mieszkańcami Krzyża można się zapoznać na stronie www.kreuz-krzyz.pl.

Zapomniani świadkowie XX wieku

Poza nagraniami powstającymi w ramach konkretnych projektów (z reguły tematycznych) Archiwum Historii Mówionej stale zbiera relacje tzw. zwykłych ludzi, których łączy przynależność do najstarszej generacji, ale prócz tego ich losy są bardzo różnorodne. Takie nagrania, powstające ze zmiennym natężeniem od początku formalnego istnienia Archiwum, trafiają do kolekcji „Zapomniani świadkowie XX wieku”. W tym wyjątkowo cennym zbiorze dominują wielogodzinne historie, często wzbogacone o dokumenty i zdjęcia z rodzinnych albumów. Żaden wątek nie jest traktowany priorytetowo, co dodatkowo rozszerza możliwości korzystania z tej kolekcji.

Publikacje

Zarejestrowane relacje często są podstawą powstających opracowań. Oprócz wspomnianej już książki, wydanej w 2010 r., *Ocaleni z Mauthausen* znacznie wcześniej opublikowano artykuły w kwartalniku „Karta”, pięć broszur edukacyjnych związanych z autorskim projektem Anny Grupińskiej „Pamiętanie Peerelu”, cztery broszury „Z Archiwum Historii Mówionej” (jedna na podstawie relacji z Krzyża, trzy wykorzystujące relacje warszawiaków), książkę *Buntownicy. Polskie lata 70. i 80.*⁵ Anny Grupińskiej i Joanny Wawrzyniak. Powstały również dwie opublikowane prace doktorskie: *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*⁶ Piotra Filipkowskiego – studium będące analizą relacji więźniów Mauthausen, oraz *Przesiedlenia a pamięć. Studium (nie)pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich „ziem odzyskanych”*⁷ Anny Wylegały – oparta częściowo na nagraniach zrealizowanych przez nią w Krzyżu.

Visual History Archive

W Archiwum Historii Mówionej nie są udostępniane nagrania zrealizowane przez inne instytucje zajmujące się *oral history* – z jednym, ważnym wyjątkiem. Od kilku lat Archiwum ma dostęp do 52 000 biograficznych relacji wideo nagranych w latach 1994–1999 przez Survivors for the Shoah Visual History Foundation. Obecnie kolekcja ta, nazywana najczęściej „Visual History Archive” lub „Archiwum Spielberga”, należy do Uniwersytetu Południowej Kalifornii (USC). Składają się na nią relacje osób, które przeżyły Holocaust. W tym ogromnym zbiorze jest 1566 relacji nagranych po polsku. Jest on znakomicie opracowany, został np. zaopatrzony w indeks umożliwiający

⁵ A. Grupińska, J. Wawrzyniak, *Buntownicy. Polskie lata 70. i 80.*, Warszawa 2011.

⁶ P. Filipkowski, *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*, Warszawa 2010.

⁷ A. Wylegała, *Przesiedlenia a pamięć. Studium (nie)pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich „ziem odzyskanych”*, Warszawa 2014.

przeszukiwanie nagrań, który liczy 50 000 haseł, a nagrania są opisane z dokładnością co do minuty. Taki szczegółowy indeks ma zastąpić transkrypcje, których celowo nie robiono. Zamierzeniem pracowników Archiwum było bowiem to, by za każdym razem korzystać z zapisu wideo – przeszukiwanie przez indeks haseł odsyła wprost do fragmentu świadectwa wideo, a nie do jego tekstowej reprezentacji. Nie posiadamy kopii tego zbioru – każdy użytkownik zamawia interesujące go nagrania, które może następnie oglądać w siedzibie Archiwum Historii Mówionej.

Archiwum Historii Mówionej obecnie

Zbiory Archiwum Historii Mówionej są różnorodne, ale skonsolidowane i łatwo dostępne. Dom Spotkań z Historią, który jest instytucją kultury m.st. Warszawy, wzięł na siebie ciężar digitalizacji kaset i minidysków oraz umieszczenia informacji o nagraniach na stronie internetowej. Były to długotrwałe procesy, które zostały już zakończone. Z zasobu Archiwum można obecnie korzystać w czytelni Domu. Można się też z nim zapoznać *on-line*, odwiedzając stronę www.audiohistoria.pl. Znajdują się tam opisy wszystkich projektów, fragmenty wybranych relacji oraz biogramy nagranych osób. Archiwum można przeszukiwać za pomocą słów kluczowych. To wszystko nie oznacza jednak, że teraz pozostało już tylko administrowanie zasobem. Nośniki cyfrowe, takie jak dyski twarde w serwerach, bywają zawodne i trzeba nieustannie monitorować ich stan. W związku z tym pojawia się pilna potrzeba sporządzenia dodatkowej kopii zapasowej Archiwum. Zmienia się również charakter nagrań – obecnie realizowanych jest mniej projektów dokumentacyjnych, a więcej *stricte* badawczych z osobami relatywnie młodymi, często cały czas aktywnymi zawodowo. Rozważane są także kwestie, w jaki sposób integrować tego typu materiały z posiadanymi już zbiorami i w jaki sposób je udostępniać, uwzględniając zainteresowania użytkowników Archiwum i prywatność rozmówców.